

Saateks

Sada aastat pärast I maailmasõja lõppu pööratakse üha rohkem tähelepanu nii mõnelegi sõja ajal sündinud nähtusele, mille tulevikuperspektiivi siis ei hoomatud. Ühed tähelepanuväärsemad nende seas olid I maailmasõja imperiaalsete armeede koosseisus võidelnud rahvuslikud üksused, mis said suurriikide lagunemisel sündinud uute riikide või taastatud impeeriumi-eelsete riikide sõjavägedeks. Enamik uusi armeesid ei sündinud päris tühjale kohale. Ühed astusid lihtsalt mõne varasema territoriaal-sõjaväelise autonoomia asemele ning võtsid üle selle traditsioonid, relvad, kasarmud ja väljaõppepõhimõttedki. Teised alustasid oma väe ülesehitamist keiserlikus vormis, millel olid küll uued eraldusmärgid, aga tegevusse astuti juba sisseharjunud rivisammul ja kiiruga emakeelde tõlgitud käsklustega.

Euroopa sõjatandreile marssinud nelja maismaa- ja kahe koloniaal-impeeriumi sõjaväed olid oma koosseisult erinevad. Seda aga mitte puht-sõjaväeliste struktuuride poolest. Kõigil oli kaks väeliiki, maa- ja merevägi, ja mitu relvaliiki alates jala-, suurtüki- ja ratsaväest ning lõpetades sõja käigus end tõestanud õhu- ja soomusväega. Kõik nad koosnesid rügementidest, brigaadidest, diviisidest ja korpustest, mis allusid kõrgematele väejuhatustele. Erinesid nad üksteisest aga rahvuslikul või territoriaalsel printsiibil komplekteeritud väeüksuste olemasolu ja nende autonoomia poolest. See omakorda sõltus sellest, kuidas need riigid olid impeeriumeiks saanud. Kuid kõik imperiaalsed armeed olid paljurahvuselised.

Venemaa ja Osmani impeerium olid paisunud sajandite jooksul ning nad olid liidetud või alistatud maade elanikud järk-järgult oma tsentraliseeritud sõjaväekorraldusse löiminud. Vene armee rahvuslikke üksusi – jättes kõrvale mõned eliit- või mägilaste ratsaväeüksused ja kasakad, kes kujutasid endast pigem seisust – hakati moodustama alles pärast tagasilööke rindel, et motiveerida vähemusrahvaid võitlust jätkama. Läti kütipataljonid ja hiljem -polgud olid esimeste seas, sest rinne jõudis 1915. aasta sügiseks Riia lähistele. Valdav osa ühtse Osmani armee sõdureid olid islamiusulised sultani alamad.

Hoopis teistsugune oli Saksamaa ja Austria-Ungari sõjaväekorraldus. 1871. aastal keisririigiks ühendatud Saksamaa oli sisuliselt konföderatsioon ja see peegeldus ka sõjaväekorralduses. Keiserlikule ülemjuhatusale ja kindralstaabile allusid nelja kuningriigi maaväed – peale domineeriva Preisimaa, kelle kuningas oli ühtlasi keiser ja ülemjuhataja ning kelle ohvitserid domineerisid keiserlikus kindralstaabis, olid oma sõjaväed ja -ministeeriumid ka Baieri, Saksi ja Württembergi kuningal. Viimaste sõjaväeline autonoomia suhetes keiserliku ülemjuhatuslega oli erinev, kõige suurem oli see Baieril. Ühegi nende suhted keiserliku ülemjuhatusle ja kindralstaabiga ei olnud aga pilvitud ei enne sõda ega ka sõja ajal. Peale selle esindasid paarikümnet vähemat suurvürstisõjariiki, hertsogi- ja vürstiriiki ning kolme vabalinna nende nimesid ja kohalikke traditsioone kandvad keiserliku armee rügemendid. Viimaste püsivust toetas territoriaalne komplekteerimispõhimõte, mille paiskasid segi alles ilmasõja suured inimkaotused, mis mõistagi ei jaotunud proportsionaalselt.

Austria keisririigist oli saanud topeltmonarhia 1867. aastal pärast lüüasaamist sõjas Preisimaaga aasta varem. 1849. aastal veel Venemaa abil maha surutud, aga nüüd uuesti lõkkele löönud ungarlaste omariikluse taastamise taotluse pidi topeltmonarhias lepitama peaaegu võrdväärtne partnerlus austerlastega – Franz Joseph I oli Austria keiser ja Ungari kuningas. Peale ühise sõjaministeeriumi ja armee oli riigi kummalgi osal, austerlaste Tsisleitaania ja ungarlaste Transleitaania, oma territoriaalkaitseministeerium ja „maakaitsearmee“: esimestel *Landwehr* ja teistel *Honvéd*. Sõjaväeline autonoomia oli ka mitmel väiksemal riigi osal alates 1908. aastal annekteeritud Bosniast ja Hertsegoviinast ning lõpetades Tirooli ja Vorarlbergiga.

Suurbritannia ja Prantsusmaa asumaad olid meretagused ja seal formeeriti kohalikest elanikest üksusi enamasti kohapeal rakendamiseks. Seda tegi ka Saksamaa, kes oli oma kolooniad soetanud alles 19. sajandi lõpul. Enne maailmasõja algust olid britid andnud dominioonina faktilise iseseisvuse Kanadale, Newfoundlandile, Austraaliale, Uus-Meremaale ja Lõuna-Aafrikale, mida valitsesid Euroopa sisserändajate järeltulijad. Dominioonidel olid oma relvajõud, mille üksused võitlesid Briti kõrgema ülemjuhatusle all nii Euroopas kui ka teistel sõjatandritel. Prant-

suse Alžeeria rahvastikust moodustasid Euroopa sisserändajad ja nende järeltulijad umbes viiendiku, teistes Prantsusmaa kolooniates oli valgeid vähem. Prantsuse päritolu alžeerlased võitlesid mitmel I maailmasõja sõjatandril nn Aafrika armee ridades. Prantslased rakendasid maailmasõjas, sealhulgas läänerindelgi 1831. aastal asutatud Vöörleegioni üksusi, kuhu võeti vastu ka välismaa vabatahtlikke.

Kohalike elanike värbamine sõjaväeüksustesse oli alguses hädavajadus, sest Euroopa sõdureid ei jätkunud tohutute territooriumide sõjaliseks haldamiseks ning eurooplased ka ei talunud enamiku asumaade kliimat. Pärismaalaste seast värvatud üksusi juhtisid vastavalt Briti, Prantsuse või Saksa ohvitserid; mõne protektoraadi valitsejal oli ka oma sõjavägi, kuid reeglina Briti või Prantsuse ohvitseride kontrolli all. Briti ülemjuhatus all võitles maailmasõja rinnetel hulk asumaade „värvilisi“ üksusi, eriti palju oli India sõdureid. Osa Prantsuse kolooniate põliselanike seast värvatud või mobiliseeritud meestest jõudis samuti läänerindele. Sellal kui Briti laevastiku päralt oli kogu maailmameri, mis välistas suurte maajõudude invasiooni Briti saartele, jälgisid prantslased murega Saksamaa rahvaarvu palju kiiremat kasvu võrreldes Prantsusmaaga ning asumaade elanikud, ka värvilised, tulid lisainimressursina sõjas Saksamaa vastu kõne alla juba ammu enne maailmasõja puhkemist.

Kõik I maailmasõjas võidelnud riigid formeerisid vaenlase vähemusrahvaste rahvuslaste seast mitmeks otstarbeks väiksemaid hea väljaõppega üksusi, mille tulevane tähtsus rahvuslike sõjavägede väljaõppinud tuumikuna oli ilmasõja järelsõdades suuremgi kui sõjas endas. Soomest Saksamaale põgenenud noored haritlased said 27. Preisi kuningliku jäägripataljonina väljaõppe, mida nad rakendasid Kuramaa rindel ja 1918. aasta Soome *kansalaissoja* võitlustes ning hiljem Soome armee ülesehitamisel. Briti luureohvitser T. E. Lawrence (Araabia Lawrence) koordineeris aga Araabia iseseisvuslaste koostööd Briti väejuhatusega võitluses Osmani impeeriumi vastu.

I maailmasõja suured ohvrid, impeeriumide sisemine kokkuvarisemine ja vähemusrahvaste poliitikute suutlikkus tabada õiget hetke said aluseks, millelt sündis mitme uue riigi oma sõjavägi. Venemaal algas suurte rahvuslike üksuste formeerimine Vene armee koosseisus pärast keisri kukutamist 1917. aasta kevadtalvel. Poola oli 18. sajandi lõpul

jagatud Venemaa, Saksamaa ja Austria vahel. Ukrainlaste maad olid samuti Austria Galiitsias ja Venemaal. Poolakate ja ukrainlaste üksusi formeeritigi mõlemal pool rinnet. Tšehhide ja slovakkide rahvuslike huvide mitteametamine Austria-Ungaris ning keisririigi sõjalised tagasilöögid viisid tšehhi ja slovaki sõdurite massilise vangimiseni ja tšehhi-slovaki üksuste formeerimiseni Venemaal, Prantsusmaal ja Itaalias. Pärast sõja lõppu pidid Poola ja Tšehhoslovakkia sõjaväejuhid formeerima eri traditsioonide ja väljaõppega väeüksused ühtseks sõjaväeks. Veel enam – lisaks sõjale maailmarevolutsiooni lipu all edasitungiva Nõukogude Venemaa ja Ungari Punaarmee vastu ning väiksematele kokkupõrgetele kohalike sakslastega, keda ei rahuldanud nende kodupaiga sattumine Tšehhoslovakkia või Poola koosseisu Pariisi rahukonverentsi otsusel, pidasid Tšehhoslovakkia ja Poola ka omavahel lühikese sõja. Omavahel sõdisid ka poolakad ja ukrainlased, aga viimased jäid lõpuks alla Nõukogude Punaarmeele ja riigina püsima jääda ei suutnudki. Oma osa lüüasaamises oli ka varem Austria ja Venemaa koosseisu kuulunud ukrainlaste omavahelistel vastuoludel.

Kõige selle ümber ja keskel oli rahvuslikult ja usuliselt lapitekina kirev rahvastik, kel tuli oma ellujäämise eest hoolitseda keset suuremaid ja väiksemaid sõdu, aga mõnikord ka ise relv haarata teisest rahvusest või teiseusuliste naabrite vastu, kellega seni oli rahumeelselt läbi saadud. Sündinud või sündivate riikide sõjavägede kõrval osalesid sõjategevuses talupoegade ja endiste sõdurite – mis oli tihti üks ja seesama – irregulaarsed üksused mõne kohaliku „batko“ juhtimisel, aga ka relvastatud marodööride ja röövliite banded.

Käesolevas koguteoses kirjutab Gavin Wiens sakside ja württemberglaste üksuste staatusest ja olukorrast Saksa keiserlikus armees I maailmasõja ajal. Sergi Tšoli käsitleb sõjaväelise ühtlustamise katsete ja territoriaalsete sõjaväeliste autonoomiate vastuolu Austria-Ungaris enne I maailmasõda. Ruslana Martsenjuk ja Andrii Rukkas kirjutavad vastavalt Ukraina üksustest Austria-Ungari armees ja nende formeerimisest Vene armees pärast 1917. aasta Vene veebruarirevolutsiooni. Michał Przybylaki teemaks on Poola armee sünni ja väljakujunemine I maailmasõja ajal alates Józef Piłsudski ja tema kaasvõitlejate poolt ellu kutsutud laskur-seltsidest Austria Galiitsias kuni Poola iseseisvumiseni. Maciej Górny

käsitleb võitlusi Ida-Euroopas impeeriumide kokkuvarisemise ajal, mil omavahel sõdisid paljud erinevad relvaüksused.

Eraldi ülevaated on Tšehhoslovakkia armeekorpuse formeerimisest Itaalias ning tšehhi-slovaki sõdurite tagasipöördumisest kodumaale pärast I maailmasõja lõppu, Leedu relvajõudude formeerimisest alates 1918. aasta hilissügisest kuni 1919. aasta kevadeni ning Prantsuse sõjaväe Aafrika sõduritest alates nende üksuste formeerimisest 19. sajandil kuni osalemiseni II maailmasõjas. Raamatututvustuses on vaadeldud George Morton-Jacki raamatut India sõdurite saatusest I maailmasõja mitmel rindel.

2019. aastal tähistas Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum oma 100. aastapäeva. Airi Herm ja Aivo Põlluäär annavad ülevaate muuseumi kogude saatusest möödunud sajal aastal.

Head lugemist!

Toomas Hiio